

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1979.2.02>

T. KARJAHÄRM, S. KIVIMÄE

ÜLEMKIHD JA AGRAARREFORMIKÜSIMUS EESTIMAAL KAHE DEMOKRAATLIKU REVOLUTSIOONI VAHELISEL AJAL

Esitanud K. Siilivask

1905.—1907. aasta revolutsiooni lüüasaamise järel jäi agraarküsimus, mis moodustas demokraatliku revolutsiooni tähtsaima majandusliku aluse, endiselt klasside ja parteide poliitika keskpunkti ning väljendus põllumajanduse arenemise kahe vastandliku tee — revolutsioonilise ja reformistliku, talupoegliku ja mõisniklik-junkurliku võitlusena. See problemaatika on leidnud igakülgset ja sügavat käsitlust V. I. Lenini õpetuses kapitalismi arenemise kahest teest Venemaa põllumajanduses — nn. ameerika ja preisi teest. Kodanlik-demokraatliku revolutsiooni teooria koostisena annab see õpetus metodoloogilised lähtekohad ja hinnangulised kriteeriumid klasside ja parteide agraarpoliitika mõistmiseks ka Eestis, kus kahe arengutee võitlus toimus eripärastes agraaroludes.¹ Kuigi üldiselt on teada, et nii valitsuse kui ka rüütelkondade agraarpoliitika eesmärk oli preisi tee kindlustamine Baltimail, on niisuguse vaieldamatult õige kontseptsiooni konkreetne sisu seni lähemalt avamata. Järgnevas ongi püütud jälgida valitsuse ja baltisaksa aadli poliitikat agraarreformiküsimuses Eestimaa kubermangu osas tsaarivõimu eksisteerimise viimasel kümnendil, niipalju kui seda võimaldavad mitmesugused ametlikud publikatsioonid ja arhiivimaterjalid.² Mõistagi ei saa niisugune probleemiasetus anda terviklikku pilti valitsevate klasside kogu agraarpoliitikast, ent võimaldab siiski teha mõningaid olulisi järeldusi selle põhijoonte kohta näitamaks ülemkihtide poliitika kriisi ning konkretiseerimaks 1917. aasta kahe revolutsiooni eeldusi Eestis.

Juba revolutsiooniaelseil aastail S. Witte juhtimisel töötanud erinõupidamise käigus tunnistasid nii Eestimaa kuberner A. Bellegarde kui ka Liivimaa kuberner M. Paškov agraarreformi vajalikkust,³ ent keskvalitsus ei osutanud sellele tookord tähelepanu. Alles revolutsiooniliikumise silmapaistvalt suur ulatus ja ägedus Baltikumis, kus tööstusproletariaadi esimese liitlasena astus välja rohkearvuline maaproletariaat, tõmbas selle piirkonna valitsuse tähelepanu orbiiti. Kohalike riigivõimuesindajate ettekannetes sisaldub liikumise iseloomu ja põhjuste võrdlemisi tõepäraseid hinnanguid. Näiteks nimetas Eestimaa asekuuberner A. v. Giers mõni päev

¹ Vt. Kahk, J., Vassar, A. Lenini õpetus kapitalismi arenemise kahest teest põllumajanduses ja mõningaid Eesti agraarajaloo probleeme. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1970, nr. 2, lk. 157

² Kasutatud arhiivianest on olulisemad Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (= ENSV RAKA) asuvad Eestimaa rüütelkonna (f. 854) ja kubermangu talurahvaasjade komitee (f. 40) materjalid.

³ Vt. Karjahärm, T. 1902. aasta erinõupidamine ja eesti kodanluse poliitiline programm esimese Vene revolutsiooni eel. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1974, nr. 1

enne detsembriülelõustu algust Eestis reforme «hädavajalikeks ja edasilükkamatuks».⁴ Kuberner N. v. Bünting juhtis siseminister P. Durnovo tähelepanu talurahva maapuudusele ja täielikule sõltuvusele mõisnikest ning nentis, et soodsa pinna talurahvaliikumise arenemiseks on loonud valitsuse järjekindlusetu poliitika. Valitsuse suhtes osutatava vaenu põhjuseks pidas kuberner talurahva veendumust, et kõik seadused ja määrused agraaralal on antud «saksa partei väimuse».⁵ Analüüsinud revolutsiooni põhjusi Eestimaal, iseloomustasid kuberner P. Bašilov ja tema järglane I. Korostovets⁶ Nikolai II-le esitatud aruannetes siinset talurahvaliikumist kui revolutsioonilist, agraarset ja rahvuslikku ning pooldasid samuti reforme.⁷ Samal ajal väitsid aadli esindajad, et kohalikud agraarolud on eeskujulikud, ja eitasid vähegi olulisemate uuenduste vajalikkust. Kuidas reageeris neile seisukohavõtudele valitsus, seda aitavad selgitada Baltimaade ajutise kindralkubernereri erinõupidamise materjalid. Nimetatud nõupidamine moodustati tsaari ukaasiga 28. novembrist 1905 «seadusandlike ettepanekute väljatöötamiseks kõigis kohalikes küsimustes, sealhulgas maaomavalitsus, talurahva olukorra parandamine, kihelkonna- ja kooliasutuste reform».⁸

Erinõupidamise tegevus langeb revolutsiooni taandumise ja sellele järgnenud reaktsiooni aega, kui valitsuse üldises agraarpoliitikas toimus pööre, mis taotles ivalitsuse sotsiaalse baasi laiendamist jõuka talurahvakihhi forsseeritud kujundamise teel. See suurim sisepoliitiline uuenudus puudutas Balti kubermange siinse agraarkorra eripära tõttu vaid osaliselt. Talurahva Põllupanga tegevuse laiendamine Baltimaale 1906. aastal, riigimaade osaline jaotamine, mis Eestimaa kubermangu praktiliselt ei puudutanud⁹, ja ümberasumise soodustamine ei saanud kaasa tuua põhimõttelisi nihkeid. Siiski võinuksid need mõisnike vastuseisust hoolimata tehtud pisireformid luua pretsedendi valitsuse edasiseks sekkumiseks Baltimaade agraarkorraldusse. Ent juba kindralkubernereri erinõupidamise koosseis, kus enamuse moodustasid mõisnike ja baltisaksa linnakodanluse esindajad, ei jätnud kahtlust valitsuse poliitika mõisnike-meelses suuniluses.¹⁰ Viitamaks kõigi seisuste osavõtule «seadusandlike ettepanekute» väljatöötamisest oli erinõupidamise 22 liikme hulgas küll 8 talupoega, kuid need olid valitud valdade volikogude poolt peremeeste seast ega esindanud kogu talurahvast. Huvitav on siinjuures tõdeda, et erinõupidamise koosseisu kuuluvate mõisnike, linnakodanluse ja talupoegade esindatuse proportsioonid (8 : 8 : 6) langevad täpselt ühte Liivimaa aadlikonvendi poolt 24. novembril 1905 siseministrile projektina esitatud Ajutise Maanõukogu koosseisu proportsioonidega (16 : 16 : 12).¹¹

Erinõupidamise programm (avaldati 1906. aastal) oli ukaasiga lubatust kitsam ega puudutanud üldse agraarreformi tuuma.¹² Erinõupidamise avaistungil märkis eesistuja kindralkuberner V. Sollogub, et «nõupidamine tähendab lõkkelepuhutud kirgede rahunemist ja töötava elanikkonna

⁴ Vt. Karjahärm, T. Reformide küsimus Eestis 1905. aastal. — Rmt.: Revolutsioonist revolutsioonini 1905—1940. Tallinn, 1975, lk. 41—42.

⁵ NSVL ORKA, f. 102, 00, nim. 1906 (11), s. 700, osa 68, l. 1—5.

⁶ Eestimaa kuberner 1907—1915.

⁷ NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (= NSVL RAKA), f. 1284, nim. 194, s. 66, l. 2; samas, s. 100, l. 3.

⁸ Собрание узаконений и распоряжений правительства. Спб., 1905, lk. 1891.

⁹ Vt. Kivimäe, S. Riigimaade jaotamine kehvatalurahvale Eestis XX sajandi algul. — ENSV TA Toim. Uhisk., 1975, nr. 2.

¹⁰ Vt. Karjahärm, T., Pullat, R. Eesti revolutsioonitules 1905—1907. Tallinn, 1975, lk. 180 jj.

¹¹ ENSV RAKA, f. 296, nim. 88 (1905), s. 158, l. 74

¹² Труды Особого Совещания при Вр. Прибалтийском Генералгубернаторе, учрежденного высочайшим указом 28-го ноября 1905 г. Ревель (i. a.), lk. 82—84.

taaskuuletumist seaduse sõnale ja mõistuse häälele».¹³ Kinnitades, et ukaasis märgitud laiem küsimustering tuleb arutamisele alles tulevikus, nimetas ta arutelu objektina agraarküsimuses üldsõnaliselt vaid talupoegade eluolu parandamist. Nelja rüütelkonna ühist seisukohta väljendanud Liivimaa maanõunik A. Pilar v. Pilchau väitis agraarküsimuse Balti kubermangudes olevat teiste impeeriumi osadega võrreldes vähemtähtsa, sest õigel ajal teostatud reformidega olevat aadel taganud sinise talurahva heaolu.

Erinõupidamise Eestimaa kubermangunõukogus lükkasid mõisnikud tagasi talupoegade ettepannud päevakorra agraarküsimuses ja piirasid arutusele tulevate küsimuste ringi maapäeval 1905. aasta detsembris koostatud programmiga: talukohtade tükeldamine, kuuendikumaaküsimuse reguleerimine, pastoraatide talumaa müümine, talukohtade müügi hõlbustamine.¹⁴ Kubermangunõukogu agraarkomisjonis esitas I Riigiduuma saadik A. Lubi talupoegadest komisjoniliikmete nimel projekti, mis nägi ette mõisamaavalduse suuruse ülemmäärana 500 tiinu. Seda ületav osa mõisamaast pidi väljaostu teel võõrandatama. Nii selle mõisnike maa-monopoli kärpiva ettepaneku kui ka enamiku teisi talupoegade nõudmisi lükkasid mõisnikud tagasi.

1907. aasta aprillis esitasid eesti kodanluse esindajad II Riigiduumas kadettide toetusel projekti «Eestimaa kubermangu maakorralduse põhi- alused», mis taotles mõisnike maaomandi piiramist 300 tiinuni. Et aga II duuma peatselt laiali saadeti, siis ei jõudnud selle agraarkomisjon projekti üldse arutada. Nii lõppes eesti kodanluse suuremaid mõisnikevastaseid aktsioone agraarpoliitika valdkonnas, millele loodeti toetust vene avalikkuselt, edutult.

Erinõupidamise lõppjark toimus 1907. aasta suvel. Talupoegade esindajad taotlesid kubermangunõukogudes arutusel olnud agraarküsimuste päevakorda võtmist, nõudes muu hulgas ka maaomandi maksimaalsuuruse kehtestamist, soodustusi ostuvõlgade tasumisel, kõigi rendikohtade päri- seks müümist, mõisnike privileegide viivitamatut kaotamist jms. Mõisnikud tunnistasid arutelu vääriliseks vaid talu- ja mõisamaa juriidilise võrdsustamise ning kvoodi- ja kuuendikumaaküsimuse. Viimane kujuneski peamiseks vaidlusobjektiks. Selle talurahva jaoks olulise küsimuse muutumist ülemkihiide agraarpoliitiliseks probleemiks demonstreeris juba 1893. aastal antud tsaari ukaas «Kvoodi- ja kuuendikumaadest Liivimaa ja Eestimaa kubermangus», millega tehti siseministrile ülesandeks nimetatud maade kasutamise juriidiline reguleerimine, seniks aga peatati nende müük.¹⁵ Järgneva veerandsajandi vältel ei suudetud küsimust siiski lahenda.

¹³ Труды Особого Совещания при Вр. Прибалтийском Генералгубернаторе, lk. 70.

¹⁴ Samas, lk. 97–99.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (= ПСЗ). III. № 9333. Eestimaa kubermangus eraldati talumaa 1856. aasta talurahvaseaduse alusel analoogiliselt Liivimaa 1849. aasta seadusega. Talurahva võõrandamatut talumaa kasutamise õigust piiras tunduvalt mõisaomanikule seadusega antud õigus võtta teoorjuse kaotamise korral kuni 1/6 talumaast enda kasutusse. Seega oli kuuendikumaa eraldamise ilmseks motiiviks raharendile üleminekul kerkiv mõisa iseseisva tööjõu asustamise vajadus. Õigus kasutada 1/6 osa talumaast sõltus talukohapidajate vabatahtlikust üleminekust raha- või naturaarendile, mistõttu seda osa kohe eraldada ei saanud. Eestimaal arvestati seda maad protsentuaalselt talumaa suurusest, Liivimaal mõisamaa suurusest. Talurahvaseaduse 1859. aasta täiendusmäärused (ПСЗ. II. № 34081a) fikseerisid üsna selgelt mõisniku «piiramatu kasutusõiguse» («unbeschränkte Verfügungsrecht») kuuendikumaa osas, seadsid aga tingimuseks, et sel maal moodustatud rendikohad tuleb eelnevalt registreerida kihelkonnakohtus, nende kohtade piirid peavad jääma muutumatuiks, aga kui mõisaomanik neid kohti muul viisil kui kogukonnaliikmeile rentides kasutada tahab, siis peab ta sellest teatama (§-d 29, 31, 32). Just sellest aktist otsisid mõisnikud hiljem õigustust kuuendikumaa, sisuliselt talumaa mõisastamisele. Eesti keeles 1859. aasta määrused ei ilmunud.

Eestimaa rüütelkonna peamees E. v. Dellingshausen¹⁶ esitas erinõupidamisele märgukirja «Kuuendikumaaküsimusest Eestimaa kubermangus», milles ta 1856. aasta talurahvaseadusest ja 1859. aasta täiendusmäärustest lähtudes väitis mõisnikul olevat piiramatut õiguse kuuendikumaad oma äranägemise järgi kasutada. «Kas võib nõuda mõisnikult, kelle esivanemad olid kuuendikumaad täpselt seaduste järgi piiramatult kasutanud ja selle mõisamaaga liitnud, et ta nüüd, peaaegu pool sajandit hiljem, seaduseandja väärte kaalutluste alusel, mis ei tulene seadusandlikest aktidest, tagastaks maa, mida ta on seniajani seaduse alusel kasutanud,» kirjutas Dellingshausen.¹⁷ Mõisnikud olid kogu aeg olnud seisukohal, et 1893. aasta ukaas on arusaamatuse vili, mis ähmastab kvoodi- ja kuuendikumaade «selget mõtet» ja takistab nende väljaostu, mistõttu see tuleb tühistada. Talupojad soovisid ukaasi täitmist ning kvoodi- ja kuuendikumaana mõisaga liidetud talumaa ennistamist, neil maadel rajatud karjamõisate tükeldamist ja müümist maatutele ning kitsenduste kaotamist kvoodi- ja kuuendikumaal asuvate rendikohtade müümisel.

Agraarküsimuse arutamise tulemused sõnastati kokkuvõtlikult dokumendis «Kaalutlused maaküsimuse kohta Balti kubermangudes», mille kindralkuberner A. Möller-Zakomelski esitas koos teiste projektidega Sise-ministeeriumile. 17 artiklit sisaldava reformiprojekti kohaselt pidi senine talu- ja mõisamaa demarkatsiooniliin (nn. punane joon) alles jääma, rüütelmõisate omanike eesõiguste kaotamine seati aga sõltuvusse eri maakategooriate võrdsustamisest tulevikus, 1893. aasta ukaas kvoodi- ja kuuendikumaade kohta pidi tühistama ja vabad kvoodi- ja kuuendikumaad jäetama mõisnike kasutusse samadel alustel kui mõisamaad. Projekt nägi ette riigi- ja eramõisatest Talurahva Põllupanga kaudu müüdavate kohtade minimaalsuuruseks 20 tiinu ja nende kohtade müümist vaid küllaldaselt jõukaile isikuile. Peeti võimalikuks lubada võõrandada talukohtade üle 20 tiinu ulatuv kõlblik maa¹⁸ ning müüa pastoraatide ja rüütelkonnamõisate talumaad. Maatöölise riiklik kindlustus pidi Balti kubermangudes sisse seata alla siis, kui see on eelnevalt seadustatud sisekubermangudes.¹⁹ Sellega mõisnike agraarreformikava piirduski.

Uuesti tõstatas keskvalitsuse ees agraarreformiküsimuse Eestimaa kubermangu kuberner Korostovets oma 1909. aasta aruande lisas. Ta tegi ettepaneku allutada kehtivale talurahvaseadusele, seega liita uuesti talumaaga nii müüdnud kui ka rendile antud kuuendikumaakohad, Põllupanga poolt müüdnud ja tulevikus müüdavad mõisamaakohad, samuti kõik teised alla 50 tiinu suurused mõisamaakohad, mis on müüdnud või antud pikaajalisele rendile (mitte alla 12 aasta). Ühtlasi pidas kuberner vajalikuks kohe katkestada igasugune eri maakategooriate vahetamine ja tunnistada nendevaheline piir lõplikuks.²⁰ Ta taotles õigupoolest vaid kujunenud agraarsuhete fikseerimist, mille tulemusena suureneks mõnevõrra talumaa reaalne üldsuurus. Osaliselt vastasid need ettepanekud ka mõisnike huvidele. Põllutöö Peavalitsuse ülema A. Krivošeni arvamus nende kohta 1911. aasta märtsist ilmneb teatav asjatundlikkus Baltimaade olude hindamisel, aga ka baltisaksa mõisnike seisukohtade mõju.²¹ Krivošein pidas mõisamaakohtade allutamist kehtivale talurahvaseadusele soovitatud viisil teostamatuks, sest nende kui eravalduses olevate maade kasutamise piiramine rentimise või müügiga vallakogukonna liik-

¹⁶ Eestimaa rüütelkonna peamees aastail 1902—1918.

¹⁷ Труды Особого Сопещения при Вр. Прибалтийском Генералгубернаторе, lk. 315.

¹⁸ Eestimaa talurahvaseaduse järgi võis talumaakohta minimaalsuurus olla 3 ja maksimaalsuurus 24 tiinu põldu koos vastava hulga heina- ja karjamaaga.

¹⁹ Труды Особого Сопещения при Вр. Прибалтийском Генералгубернаторе, lk. 44—47.

²⁰ Vt. ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s. 1172, l. 2.

²¹ Vt. samas, l. 2—3.

metele tähendaks mõisnike eraomandusõiguste rikkumist. Niisamuti võivat mõisa- ja talumaa vahelist piiri lõplikult fikseerida vaid mõisnike nõusolekul. Ta toetas aga Põllupanga maid puudutavaid ettepanekuid. Tõdenud talurahva väikemaavalduse vähest osakaalu Baltimail, märkis ta, et kõne all olev probleem peaks kuuluma Siseministeeriumi maajaoskonna kompetentsi, kuhu oligi juba koondatud talurahva maakorraldust Balti kubermangude eramõisates käsitlev materjal.

Balti kubermangude agraarreformiküsimust arutati ka III Riigiduumas, kus baltisaksa saadikud koaleerusid oktoobristidega ja rahvuskodanluse esindajad kadettidega.²² 1909. aastal esitati duumale seisukohavõtuks kaks projekti kvoodi- ja kuuendikumaa asjus. A. v. Schillingi ja A. v. Meyendorffi projekt «Täiendustest 1893. aasta 18. veebruari ukaasi 2. artiklile kvoodi- ja kuuendikumaa kohta» oli kindralkuberneri erinõupidamisele esitatuga võrreldes sõnastuselt väljapeetum ja sisult tagasihoidlikum. Selles nõuti mõisnikele vabu käsi äralõigatud maade müümisel.²³ A. Terrase ja M. Schultzenbergi 25 artiklist koosnev kontraprojekt «Kvoodi- ja kuuendikumaa kasutamise allutamise seaduses ettenähtud korrale Balti kubermangudes» nõudis renditatud maa müümist maatutele kolme aasta vältel selleks moodustatud reguleerimiskomiteede või Põllupanga vahendusel ning vahetult mõisa käes oleva kvoodi- ja kuuendikumaa tagastamist talurahvale, seega kogu kvoodi- ja kuuendikumaa ennistamist talumaaks.²⁴ Mõlemad projektid suunati agraarkomisjoni, kuhu nad jäidki. Isegi agraarkomisjoni positiivse otsuse korral olnuks ebatõenäoline, et duuma enamuse seisukohta dikteeriv oktoobristlik «tsenter», rääkimata Riiginõukogust, kus Balti aadlil olid kindlad positsioonid, kiidab heaks eesti kodanluse projekti.

1912. aasta juunis kinnitas tsaar kaks baltisaksa saadikute algatatud ja duumas heakskiidetud agraarseadust. Balti kubermangude rüütelkonnamõisate talumaa müügi seadus tegi väljaostu mõlemale poolele kohustuslikuks.²⁵ Eestimaa kubermangus hõlmas see seadus 14 000 tiinu talumaad kolmes mõisas. Seadus fideikomissmõisate talumaa, samuti nende kvoodi- ja kuuendikumaa müügi lubamise kohta²⁶ puudutas Eestimaa kubermangus rohkem kui 40 mõisat, kus oli müümata 70 000 tiinu talumaad. Sugukonnamõisate talumaa müügist saadud summad läksid fideikomissfondi, millest mõisaomanikud said protsente vaba rahakapitali suurendamiseks, mistõttu nad olid nende talumaade müügist väga huvitatud.²⁷ Nimetatud mõisate talumaa müüki olid talupojad ammu taotlenud.

1910. aasta jooksul toimus kuuendikumaaküsimuses Siseministeeriumis ministriabi A. Lõkošini eesistumisel mitu nõupidamist, kus osalesid ka kuberner Korostovets ja kubermangu talurahvaasjade komitee alaline liige eestlane M. Paul. Eestimaa rüütelkonnakomitee esitas sinna *status quo*'d

²² Kui I ja II duumas baltisaksa mõisnikel ja linnakodanlusel esindus puudus, siis III duumas tagas 3. juuni valimisseadus Eesti- ja Liivimaa 10 saadikukohast mõisnikele 3 ja saksa linnakodanlusele 4 kohta. Eestimaa kubermangust valiti duumasaadikuteks suurmaamõisnikke kuurias A. v. Schilling, linnade poolt saksa erakonna üks juhte O. Benecke ning valdade poolt taluperemees A. Terras. Eestlastest pääses duumasse veel Liivimaa valdade esindajana eduerakondlane M. Schultzenberg, ülejäänud 3 kubermangusaadikut esindasid mõisnikke (A. v. Meyendorff, J. v. Rosen) ja linnakodanlust (O. Brackmann). Schilling ja Terras valiti duuma agraarkomisjoni (NSVL RAKA, f. 1278, nim. 3, s. 81, l. 6–7; samas, s. 34, l. 3–5).

²³ Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы. Третий созыв. Сессия вторая. 1908—1909 гг., т. 1. Спб., 1909, № 199.

²⁴ Samas, Сессия третья. 1909—1910 гг., т. 1. Спб., 1910, № 140.

²⁵ Vt. Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907—1914 гг., ч. 2. Законодательная деятельность. Спб., 1912, lk. 248—252.

²⁶ Samas, lk. 252—255.

²⁷ Vt. Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 1, s. 56; ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 69, l. 9.

taotlevad ettepanekud, mis toetust ei leidnud.²⁸ Lõkošin kaldus toetama eestlaste duumas esitatud ettepanekuid ja koostas omapoolse reformiprojekti, mis käsitles kogu kvoodi- ja kuuendikumaa taasühendamist talumaaga. See oli ähvardav hoiatussignaal rüütelkondadele. Dellingshausen kutsus liivimaa maamarssali Pilar v. Pilchau kiiresti Peterburi ja 1911. aasta veebruaris esitasid nad isiklikult Stolõpinile omad memorandumid.²⁹ Rüütelkondade juhtide eraldi väljaastumine oli tingitud erinevusest kvoodi- ja kuuendikumaa tegelikul eraldamisel.³⁰ Dellingshausen suhtus Lõkošini reformikavasse täiesti eitavalt³¹ ja suutis esialgu peatada valitsuse kardetava sekkumise küsimusse, millel oli balti aadli jaoks ilmselt tema mõju hinnata lubav laiem tähendus.

Aruandes 1911. aasta korralisele maapäevale nentis Dellingshausen küll pessimistlikult: «Res nostra agitur!», viidates seejuures valitsuse ettepanekuile Soome autonoomia likvideerimise, usuvahetuse, alghariduse, läänekubermangude maakorralduse jne. kohta, lisades aga, et «meil on veel monarhi usaldus, me saame veel töötada».³² Pikemalt peatus Dellingshausen kuuendikumaaküsimusel, mille arutamine maapäeval oli eespool vaadeldud asjaolude tõttu kujunenud möödapääsmatuks. Püüdes järjekindlalt seisukohal, et küsimust võib lahendada ainult talurahvaseaduse alusel, mis tema tõlgenduses tähendas tunnistada mõisniku õigust kasutada kuendikumaad oma suva järgi, esitas ta andmeid kuuendikumaa kasutamise kohta. Mõisa- ja talumaa juriidilise eraldamise aegu (1846. aastal) oleks $\frac{1}{6}$ talumaast moodustanud ümmarguselt 127 800 tiinu.³³ Kuuendikumaana oli aga registreeritud 60 000 tiinu, millest olevat müüdnud ligi 20 000 ja mõisakõlvikutega liidetud ainult 9000 tiinu, kuna ülejäänud olevat enamikus talurahva käes. Et aga peale talumaa on mõisnikud müüdnud talurahvale 35 000 tiinu ning Põllupank partselleerinud 10 000 tiinu mõisamaad, lisaks on mõisamaad ka renditatud, siis ei saavat talumaa vähene misest juttugi olla.³⁴

Selleks ajaks oli rüütelkonnal tekkinud kava asendada nimetused «mõisamaa» ja «talumaa» nimetustega «suurmaaomand» ja «väikemaaomand». Selle rohkem formaaljuriidilise kui sisulise muudatuse väljapakumine tähendas mõisnike maamonopoli põlistamise kõrval ka väikemaaomandi, s. o. talurahva iseseisva maaomandi eksisteerimise tingimatut tunnustamist. Need põhimõtted jäidki hiljem esitatud reformikavades peamiseks. Nii loodeti vältida kuuendikumaa kogu ulatuses talumaaga liitmise arutamist. Maanõunik A. v. Schilling soovitas kuuendikumaa- ja kogu agraarküsimuse arutamisel lähtuda just sellest, kusjuures kuuendikumaa kasutamise tuleks taastada 1893. aasta eelne kord.³⁵ Edasi soovitas ta lubada nii suur- kui ka väikemaaomandit partselleerida teatud minimaalsuuruseni ja maid vahetada, kusjuures tuleks suurendada talurahvaasutuste kontrollfunktsiooni. Rendikohtade osas pidi jääma kehtima talurahvaseaduses määratud kord. Talurahvaseaduse § 1312 alusel moodustatud agraarkomisjoni töökava määratigi laiemalt: kaotada mõisa- ja talumaa

²⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 88, l. 10; Dellingshausen, Ed. v. Im Dienste der Heimat. Stuttgart, 1930, lk. 163.

²⁹ Dellingshausen, Ed. v. Im Dienste der Heimat, lk. 162.

³⁰ Kvoodimaa eraldati kogu ulatuses nii natuuris kui ka kaartidel, mis andis konkreetse materjali näitamaks, et mõisnikud pidasid seadusest kinni. Eestimaal mõisnikel sellist dokumentaalset tagatist ei olnud.

³¹ Vt. ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1447, l. 19—21.

³² Samas, s. 88, l. 4.

³³ Kogu talumaa oli seega 766 800 tiinu. 1896.—1899. aasta maahindamise andmetel oli kubermangus 708 874 tiinu talumaad ja 1 051 312 tiinu mõisamaad (ENSV RAKA, f. 854, nim. 5, s. 270, l. 123—125).

³⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 88, l. 9. Vt. ka mustandarvutused samas, s. 1447, l. 103.

³⁵ Samas, s. 1468, l. 1.

vaheline piir, kuid säilitada suur- ja väikeomand kui kaks peamist maaomandivormi, kusjuures lubada väikeomandist lahutada partselle. Rõhutati vajadust anda vastulöökk ka Lõkošini väitele, nagu oleks talumaad ulatuslikult vähendatud. Teiselt poolt pidi reform võimaldama maid vabalt vahetada, et mõisnikud ka edaspidi saaksid oma valdusi suurendada. Komisjoni ülesandeks jäi kehtivat talurahvaseadust osaliselt muutvate parandusettepanekute väljatöötamine.

Endine Eestimaa rüütelkonna sekretär E. v. Stackelberg soovitas muuta senist maakatgoriate struktuuri, võttes jaotuspiiriks 100 tiinu. Uue sekretäri B. v. Schillingi ettepanekud langesid üldiselt kokku A. v. Schillingi kaalutlustega, kuid rüütlimõisa minimaalsuuruseks arvas ta piisavat senise 300 tiinu asemel 150 tiinust põllust pluss heina- ja karjamaa; see vastavat paremini kaasaja tingimustele ja tagavat iseseisvate kompaktsete mõisamajandite arengu. Rüütlimõisate üldsuuruse osas rõhutas ta vajadust silmas pidada duuma valimistsensuse miinimumi (250—300 tiinu) ning fikseerida mõisate ja poolmõisate³⁶ maanorm 1912. aasta seisuga. Müüüd mõisa-, kuuendiku- ja talumaakohad soovitas ta võrdsustada talurahva maaomandiga.³⁷ Agraarkomisjoni liikmete ettepanekud olid mõnevõrra konkreetsemad, kuid ei sisaldanud põhimõtteliselt midagi uut. E. v. Maydell tahtis talukoha kriteeriumiks lugeda omaniku kuulumist talurahvakogukonda. A. v. Schilling toonitas küll, et põllumajanduse areng võib olla vaba vaid piiramatu maakasutusõiguse puhul, kuid mõlemad nõusid talukohtade minimaalsuuruse määramist.³⁸ Dellingshauseni detailne kava³⁹ kordas tegelikult Korostovetsi ettepanekut. Selline näiliselt üldine agraarreform oleks vältinud kuuendikumaat täielikku liitmist talumaaga. Ka rüütelkonna agraarkomisjoni projektile antud hinnangus rõhutas Dellingshausen, et talumaaga ei tule võrdsustada mitte kõik kuuendikumaal olevad rendikohad, vaid ainult need, mis on sellistena märgitud, pidades silmas kaht momenti: mitte käsitada ühtselt kogu kuuendikumaad ja võimalikult piirata sellest talumaaga liidetavat osa.

Rüütelkonna agraarkomisjon ei jõudnud reformiküsimuses ühtsele seisukohale ja esitas 1911. aasta prorogeeritud maapäevale kaks arvamust — enamuse ja vähemuse oma. Ent kumbki neist ei leidnud absoluutset toetust.⁴⁰ Kuulanud ära rüütelkonna peamehe informatsiooni Siseminis-

³⁶ Osaliselt rüütlimõisa privileegidega mõisamaakoht (sks. *Landstelle*).

³⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1468, l. 4—5.

³⁸ Samas, s. 1447, l. 60—61.

³⁹ Mõisamaa: 1) rüütlimõisad, sealhulgas linnamõisad, 2) rüütelkonna- ja asutuste mõisad, 3) pastoraat- ja teised kirikule kuuluvad mõisad, 4) poolmõisad, millel on üle 24 tiinu põldu; talumaad: 5) müüüd talukohad talumaal, 6) müüüd talukohad kuuendikumaal, 7) müüüd vabadikukohad talumaal (alla 3 tiinu põldu), 8) müüüd talukohad mõisamaal (alla 24 tiinu põldu), 9) müüüd mõisamaapartsellid, 10) müümata talukohad talumaal, 11) müümata vabadikukohad talumaal, 12) maaraamatuisse kantud rendikohad kuuendikumaal. Et talumaad kuuluks vallakogukonna jurisdiktsiooni alla, siis mõisamaakohtadest pidid talumaaga õiguslikult ühendatama vallakogukonna liikmeile müüüd (8, 9) või tulevikus müüdavad kohad, samuti Põllupanga kaudu müüüd kohad. (ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1468, l. 10—11, 16—18).

⁴⁰ Komisjon ei pidanud võimalikuks kuuendikumaat seaduslikku ühendamist talumaaga, sest maapäev oli juba 1902. aastal otsustanud selles osas järgida tegelikult kujunenud olukorda. Arvestati ka, et talumaad eraldamine mõisamaast ei olnud igal pool registreeritud ettenähtud korras ja talumaad müük olevat nagoni lõppjärgus. Sellega tunnustati tegelikult, et mõisnikud ei pidanud kinni talurahvaseaduse tähtsaimast talurahva huve kaitsvaist punktidest. Enamuse ettepanek oli jaotada maad nelja kategooriasse: 1) eraldatud ja renditatud talu- ja kuuendikumaakohad, samuti alla 75 tiinu suurused eraldatud mõisamaakohad, 2) alla 10 tiinu kasuliku maaga talu- ja kuuendikumaakohad, 3) mõisamaad ja renditamata kuuendikumaad, s. o. rüütlimõisad, mille miinimumsuuruseks määrati 450 tiinu kasuliku maad, 4) ülejäänud mõisamaakohad. Vähemus ei pidanud vajalikuks detailset liigendust ja soovis säilitada erinevust vaid mõisate ja talude vahel (ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1468, l. 46—59).

teeriumis koostatava seadusprojekti kohta, otsustasid rüütelkond ja maiskond küsimuse edasisel arutamisel lähtuda 1902. aasta ja 1911. aasta veebruari maapäeva seisukohtadest: kehtivate agrarsuhete puhul ei ole vajadust kuuendikumaad talumaaga võrdsustada, seda enam, et tegelikult antavatki kuuendikumaakohti rendile nagu talumaakohti. Väikemaomandi arengu soodustamiseks on aga vajalik tühistada 1893. aasta ukaas, lubada maade vahetamist ja partsellide moodustamist. Nimetuste «talumaa» ja «mõisamaa» asemel otsustati võtta kasutusele nimetused «väikeomand» ja «suuromand», selleks aga koostada uus maanimistu. Rüütelkonna peameest volitati esitama siseministrile neid põhimõtteid järgivad ettepanekud.⁴¹

Seega olid Eestimaa mõisnike reformikavad ulatuslikumad kui esialgu ainult kuuendikumaa õiguslikku reguleerimist taotlev ettepanek, kuid sisult üsna piiratud. Mõisa- ja talumaa vahelise piiri kaotamine omandanuks reformi tähenduse vaid juhul, kui sellega kaasnenuks maadel lasuvate avalike kohustuste võrdsustamine. Seda aga üheski ettepanekus ei märgitud, kõne all oli vaid kujunenud maavaldussuhete normeerimine. Kogu kuuendikumaa liitmine talumaaga ja jaotamine oleks vähemalt mingil määral suurendanud iseseisvate väikemaomanike kihti ning tähendanud teatud vastutulekut talurahva maanõudlusele. Kuid baltisaksa mõisnikud jäid järjekindlalt preisi tee pooldajaiks, kusjuures ei püütud vältida mitte ainult väikemajapidamiste arvu suurenemist (talukohtadest oleks vaevalt küll eraldatud elujõulisi kohti, vaid ainult partselle), vaid ka suurmajapidamiste (üldjuhul rüütlimõisate) arvu juurdekasvu. Viimane taotlus on arusaadav, kui meenutada, milliseid jõupingutusi oli immatrikuleeritud aadlilt viimaseil aastakümneil nõudnud neile kuuluvate mõisate enda käes hoidmine.⁴²

Et aadli ettepanekud ei leidnud valitsusasutustes kohe heakskiitu, siis esitas Dellingshausen Stolõpinile 1912. aasta veebruaris kitsamalt kuuendikumaad käsitleva ja augustis ulatuslikuma märgukirja. Viimane kadus ilmselt Stolõpini «päranduse» hulka (ta tapeti septembri algul). Peaaegu samasulise märgukirja esitas Dellingshausen uuele siseministrile N. Maklakovile.⁴³ Märgukirjad olid mõeldud Siseministeeriumis väljatöötatud kuuendikumaaprojekti paralüüsimiseks. Dellingshausen kasutas seejuures osavalt talurahvaseadusele ja selle täiendusmäärustele rajatud argumentatsiooni ning viitas kohalike olude eripärale. Siseministeeriumis oli lähtutud projekti koostamisel 1893. aasta ukaasi nõudest lahendada küsimus eraomanike õigusi kahjustamata, kuid võeti aluseks põhimõte, et kuuendikumaa eraldataks ainult maata sulaste asustamiseks. Sellele ainsale motiivile ja eesmärgile leiti kinnitust nii Eesti- kui ka Liivimaa kubermangu talurahvaseaduste vastavate sätete võrdlemisel ning nende seaduste koostamise ajal peetud kirjavahetusest. Aadli platvormi eirates konstateeriti projektis, et pole õiguslikku alust vabastada kvoodi- ja kuuendikumaad talumaa kohta käivate seaduste alt ja liita mõisamaaga. Dellingshausen väitis niisuguse järelduse olevat ilmses vastuolus seadustega. Selle kinnituseks tõi ta ka näiteid mõnedest seadusandlikest aktidest, milles kuuendikumaad vaadeldi mõisamaaga võrdsustatult.⁴⁴ Kuuendikumaa kasutamise majanduslikke aspekte käsitlevas osas on öeldud, et Siseministeeriumi projekti rakendamise toovad mõisnikele tunduvalt kahju.

⁴¹ Rezeß des Prologierten Landtages der estländischen Ritter- und Landschaft vom Juni 1911. Reval, 1911, lk. 8—11 (ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, l. 5—6).

⁴² Кивимяэ С. Крупное землевладение в Эстляндской губернии в конце XIX — начале XX вв. — Rmt.: Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Тарту, 1975, lk. 253—278.

⁴³ Memorandumi koopia vt. ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1468, l. 20—34.

⁴⁴ Samas, l. 23—24.

Mõisnikud on liitnud kuuendikumaa oma kõlvikutega, sest see olevat asunud enamasti mõisamaade naabruses; mõisasulaseid olevat osutunud aga otstarbekaks asustada mõisakeskuste ümber. Seetõttu kuuluvat osa kuuendikumaast orgaaniliselt mõisakõlvikute juurde ja selle eraldamine olevat võimatu, pealegi oleks see vastuolus eraomanike õiguste puutumata põhimõttega. Teiselt poolt kasutavat rüütelkonna kantselei andmeil kubermangus üle 10 000 sulaspere kokku umbes 80 000 tiinu mõisamaad, mis ületab kogu registreeritud kuuendikumaa suuruse. Rendil oleva ja müüdüd kuuendikumaa osas ei eitanud Dellingshausen võimalust eraldada need täielikult mõisamaast, kuid liitmine talumaaga olevat võimalik vaid siis, kui lubataks maid vahetada.

Pikemalt sellel äärmiselt üksikasjalikul ja vasturääkival memorandumil peatuda pole mõtet. On selge, et Lõkošini projekti paralüüsimine oli rüütelkonnale eelkõige põhimõtteküsimus.

Dellingshauseni esitatud projektis oli ette nähtud tunnistada kehtetuks talurahvaseaduse §-d 9–36 ja 1859. aasta täiendusmääruste §-d 25–33, mis määrasid kindlaks maade jaotamise kategooriaisse ja nende kasutamise korra. Talumaaks tuli lugeda kõik eraldatud ja krepostiraamatuisse talukohtadena (*Bauerstelle*) kantud kohad, renditud või eraldatud, aga krepostiraamatuisse kandmata talu- ja kuuendikumaakohad, mida kasutati talurahvaseaduses fikseeritud põhimõtteil, ning eraldamata mõisamaakohad, mida mõisaomanik kavatses talumaaks anda; kusjuures seni eraldamata kohad tuli plaanistada. Mõisamaast eraldatud tööndusettevõtete krunte, samuti suvituskohti talumaaga liita ei kavatsetud. 1914. aasta 1. jaanuari seisuga pidi talumaad kokku olema vähemalt 715 452,87 tiinu. Kui loetletud kohad ei anna seda üldsuurust välja, lubas puuduva osa anda rüütelkond. Ühtlasi oli ette nähtud kaotada 1893. aasta keeld kuuendikumaa müümise kohta.⁴⁵

Vaadeldavat reformiprojekti aitab selgitada Dellingshauseni kiri Sise-ministeeriumi eriülesannetega ametnikule D. Pestrezetskile, kes tegeles sel ajal Eestimaa agraarreformiküsimustega ja oli hiljuti revideerinud kubermangu talurahvaasutusi. Oma varasematele märgukirjadele ning suulistele vestlustele⁴⁶ viidates rõhutas Dellingshausen, et maa kategooriateks jaotamisel ei pea jälgitama mitte maa kasutamise viisi 1846. (*resp.* 1859.) aastal, vaid praegust olukorda. Jaotamise alusena tõstis ta esikohale kartograafilise materjali, nagu oleks sellega välistatud igasugune ebaõiglus. Oli ju seaduslikkuse ja õigluse rõhutamine aegade jooksul olnud baltisaksa aadli ideoloogia nurgakivi. Mis puutub «uue talumaa» minimaalsesse üldsuurusesse, siis just niisugune hulk maad olevat kuberner arvestuste järgi olnud 1846. aastal talurahva kasutuses. Dellingshauseni arvates pidid müüdüd ja rendil olevad talu- ja kuuendikumaakohad kokku selle suuruse andma.⁴⁷ Iseloomulik on, et Eestimaa rüütelkond polnud nõus loovutama osakestki mõisnike omanduses olevast maast ega eesõigustest, vaid arvas piisavat asjade ümbernimetamisest. Maavalduste jaotamine suur- ja väikemaomandiks olevatki valitsusringkondades soodsat vastukaja leidnud.⁴⁸

⁴⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1468, l. 59–60.

⁴⁶ Vt. samas, l. 14–15; venekeelse kirja projekt samas, f. 40, nim. 1, s. 1172, l. 30–31.

⁴⁷ Rüütelkonna materjalide seas leiduvad visandarvutused annavad järgmise pildi: 1910. aastaks oli müüdüd 502 745 ja rendil 264 080 tiinu talumaad, seega kokku 766 825 tiinu; mõisamaad oli müüdüd 41 806 tiinu ja umbes niisama palju rendile antud, lisaks Põllupanga kaudu müüdüd 8153 tiinu. 1895. aasta seisuga oli müüdüd 19 368, rendil 31 605 ja mõisamaadeks haaratud 8937 tiinu kuuendikumaad. Seega oli valdavalt talurahvale müüdüd ligi 570 000 tiinu ja rendile antud 336 000 tiinu, kokku üle 900 000 tiinu (ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1447, l. 103).

⁴⁸ Vt. Dellingshausen, Ed. v. Im Dienste der Heimat, lk. 175.

Teatavasti jälgis rüütelkonna statistika ühelt poolt maksustusobjektina mõisaid koos talumaaga, teiselt poolt talukohtade eraldamist ja müüki. Nüüd otsustati peale rüütlimõisate nimistusse kanda kõik iseseisvate majandusüksustena krepostiraamatuis registreeritud kohad, samuti eraldamata talumaakohad ja pikaajalisel rendil olevad kuuendiku- ja mõisamaakohad. Oma ringkirjas mõisnikele rõhutas Dellingshausen vajadust võimalikult suuremat arvu mõisamaakohti designeerida iseseisvatena.⁴⁹ Publitseeritud maamaksuhindnimistust koostab eraldi peamõisat ja summeeritult eraldatud kohti.⁵⁰ Koos eraldamata talumaaga oli kubermangus mõisatel 1 159 456 tiinu (65,79%) ja eraldatud kohtadel 602 962 tiinu (34,21%) maad. Kuigi viimastest ei olnud mitte kõik krepostiraamatuis registreeritud talukohtadena ja mitte kogu see maa ei kuulunud talurahvale, on ometi selge, et rendikohti juurde arvestades kõik kokku ületas nimetatud 716 000 tiinu. Rüütelkonna maamaksukomisjon jätkas talude nimistust koostamist.⁵¹

Samal ajal üritas rüütelkond seada kubermangus sisse uut maksustussüsteemi, mis pidi põhijoontes sarnanema Liivimaa kubermangus juba kehtiva puhaskasurublades arvestamisel põhineva taksatsioonisüsteemiga.⁵² Eestimaa kubermangus hinnati ka väljaspool linnu asuvad hooned ja 1911. aasta juuni maapäeval otsustatigi minna üle uuele maksustusprintsibile, mis hõlmaks ka maal asuvad tootmishooned. Vastav esitis siseministrile pärineb 9. juulist.⁵³ Iseenesest pidas rüütelkond seda projekti hoopis olulisemaks kui muudatuste tegemist agraarreformides. Projekti rakendamisel suurenekuks omavalitsumaksude summa. Maksubaasi laiendamise peamisi põhjusi oli peatne talumaamüügi lõpulejõudmine. Uue maksustussüsteemi täieliku rakendamiseni siiski ei jõutud, seetõttu pole siinkohal vajadust pikemalt peatuda selle projekti plussidel ja miinustel talurahva suhtes.

Rüütelkonna statistika baseerus krepostijaoskondade materjalidel. Kubermangu talurahvaasjade komiteel kui otseselt talurahva huvide kaitsmiseks seatud asutusel paraku ülevaatlikku jooksvat statistikat ei olnud. Reformiküsimusega tegeldes vajati aga omapoolset andmestikku, mida asutigi koguma talurahvaasjade komissaride kaudu. Kuuendikumaa osas suudeti 1913. aastaks konstrueerida võrdlemisi ülevaatlik pilt, mis oli ainus selle juriidiliselt eraldi märgitava, tegelikkuses aga raskesti määratava maakategooria kasutamist iseloomustav materjal. Talumaa kasutamise kohta saadi detailesem andmestik alles 1915. aasta alguseks. Mõisamaakohtadest ülevaate saamiseks pöörduti rüütelkonna poole. Kokku sai talurahvaasjade komitee järgmise pildi. Kubermangus oli 24 532 talumaakohta pindalaga 713 479 tiinu, neist välja ostetud 18 758 kohta (76,46%) pindalaga 595 100 tiinu (83,41%). Kuuendikumaakohti oli 3328 (2329 koha pindala oli teada — 70 873 tiinu), neist müüdnud 1080 pindalaga 36 788 tiinu, rendil 23 841 tiinu. Müüdnud mõisamaakohti oli 3331 pindalaga 62 049 tiinu. Kuuendikumaast oli vahetult mõisnike käes 269 kohta pindalaga 6471 tiinu ja 246 kohta, mille pindala oli teadmata,

⁴⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 92, l. 33.

⁵⁰ Eestimaa kubermangu maapõhjamaksule hinnatud maade nimekiri ühes hindamiste saaduste teatamisega. [Tallinn, 1912.]

⁵¹ Rezeß des außerordentlichen Landtages der estländischen Ritter- und Landschaft vom Juni 1913. Reväl, 1913, lk. 2 (ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 95, l. 2).

⁵² Tarvel, E. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.—19. sajandil. Tallinn, 1972, lk. 203—204; vt. Tobien, A. v. Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. II. Berlin, 1930, lk. 77—109.

⁵³ Maapäeva otsust täiendasid lisad muudatuste motiivide kohta ja vastavad seadusprojektid (ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1447, l. 75—95).

seega kokku kindlasti rohkem kui eespool nimetatud 9000 tiinu, peale selle oli 150 kohta antud mõisatööliliste kasutada.⁵⁴ Need andmed, mis märgivad küll erinevate aastate seisu, annavad kokku 23 169 eraldatud kohta pindalaga 693 937 tiinu, seega üle 90 000 tiinu rohkem kui 1912. aasta maa-maksunimistu. Teoreetiliselt võis erinevust põhjustada jätkuv talumaakohtade väljaost, kuid 1912.—1914. aastal müüdi ainult 47 000 tiinu talumaad.⁵⁵

Kubermanguvalitsus ei ilmutanud reformi asjus erilist initsiatiivi. M. Pauli 1912. aastal koostatud õiendis kuuendikumaa kohta on käsitletud seda kui omal ajal talumaast maata sulaste asustamiseks eraldatud osa, mis nüüd tuleb uuesti talumaaga võrdsustada, sest vaid 1859. aasta täiendusmääruste §-de 28—32 täitmine andnuks mõisnikele õiguse liita kuuendikumaad mõisamaaga. Neid tingimusi mõisnikud aga ei täitnud.⁵⁶ Korostovetsi siseministrile esitatud arvamus Dellingshauseni reformiprojekti kohta on põhimõtteliselt seda toetav.⁵⁷ Lisaks soovitas ta talumaakohtade alla arvata kõik müüdnud kohad, mis on krepostiraamatuis registreeritud kuuendikumaast eraldatuina, samuti Põllupanga müüdnud mõisamaakohad; seega kordas ta oma 1909. aastal tehtud ettepanekut. Tegelikult olid Põllupanga kaudu mõisamaad omandanud peremehed teatavas eeliseisundis, sest juhul, kui nad ei olnud kirjutatud kohalikku hingekirja, ei maksnud nad vallamakse, ehkki kasutasid valla ülalpeetavat kooli, teid jne. Siiski võib pidada Dellingshauseni projektis märgitud kriteeriumi — krepostiraamatus talumaakohtadena (*Bauerstelle*) märkimist — käivat ka nende kohta, sest üldjuhul müüs Põllupank maad kohtadena. Korostovetsi ettepanekut Põllupanga kaudu ostetud kohtade osas toetas Põllutöö Peavalitsuse ülem. 1914. aasta algul esitati Ministrite Nõukogule Siseministeeriumis koostatud Liivimaa ja Saaremaa kvoodi- ja kuuendikumaid reguleeriv projekt. Talumaaga võrdsustati ainult rendikohad, kuna juba müüdnud kohad ja need, kuhu oli ehitatud ettevõtteid, aga ka majanduslikult mõisamaadega täielikult liidetud osad jäeti välja. Liivimaa rüütelkond ei taotlenudki üldist agraarreformi, küll aga luba talukohti partselleerida.⁵⁸ Seega ei arvestanud seadus talurahva nõudmisi, küll aga tagas mõisnikele õiguse kasutada neid maid oma heaksarvamise järgi. Eestimaa osas eraldi kuuendikumaaseadusest juttu ei olnud, kuigi just seda olid esialgu taotlenud nii duumasaadikud kui ka Korostovets. Eestimaa kubermangu jaoks lubati Siseministeeriumist juba üldist agraarreformi.

Ka pärast maailmasõja puhkemist jätkus valitsusasutustes Eestimaa kubermangu agraarreformi arutamine. Selleks kutsuti 1915. aasta märtsis kokku ametkondadevaheline nõupidamine, mida juhatas siseministri abi N. Plehve ja milles osalesid Siseministeeriumi, Põllutöö Peavalitsuse, Finantsministeeriumi ja Justiitsministeeriumi esindajad. Nõupidamine

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s. 1172, l. 4—8, 12—16.

⁵⁵ Ka kubermanguvalitsus tunnistas statistika ebarahuldavaks (ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s. 1172, l. 22; vt. ka samas, l. 37).

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s. 1172, l. 25. Väärib mainimist üks M. Pauli argument. Nimelt on Läänemeremaade komitee protokollis 1852. aastast märgitud, et teoorjuse kaotamisega vabaneb taludest sulasrahvast 50 170 hinge, kelle jaoks eraldataksegi talumaast $\frac{1}{6}$ osana 20 727 tiinu põldu ja 31 090 tiinu heinamaad; kokku ligi 52 000 tiinu maad. Pauli teised argumendid toetuvad põhiliselt talurahvaseaduse interpretatsioonile. Kuid ta tõi esile veel ühe olulise momendi: endine talurahvaasjade komisjon oli mitmel korral kinnitanud kuuendiku- ja talumaa vahetamise nii nagu mõisa- ja talumaa vahetamise (Metsiku, Sagadi, Anikvere jt. mõisates), tunnistades sellega ju kuuendikumaa mõisamaaks. See mineviku hõlma vajunud asjaolu lubab arvata, et omal ajal käsitati kuuendikumaad üsna üldiselt mõisamaana.

⁵⁷ ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s. 1172, l. 32—38.

⁵⁸ Tobien, A. v. Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus. Bd. II, lk. 109.

kiitis heaks Siseministeeriumis koostatud seaduseelnõu, mis käsitles mõningate muudatuste ja täienduste tegemist Balti kubermangude talurahva maakorraldust reguleerivais seadustes. Selle juhtmõtteks oli kogu talumaa kohustuslik väljaost, täpsemalt kõigi 1. jaanuaril 1914 rendil olnud kohtade väljaost.⁵⁹

Sellega lõppeski Eestimaa kubermangu agraarreformi arutamine. Küsimusega olid tegeelnud Siseministeerium, Riigiduum, rüütelkond ja kubermangu talurahvaasjade komitee; eesti ajakirjandusse jõudsid sellest vaid duumakuluaarides liikuvad teated.⁶⁰ Siseminister A. Makarov tunnistas juba 1912. aastal, et kvoodi- ja kuuendikumaa eelnõu on liiga kaua otsustamatult seisnud.⁶¹

Tulemusteta jäänud arupidamised agraarreformi ümber võimaldavad hinnata tsarismi, mõisnike ja mõnevõrra ka eesti kodanluse poliitikat reaktsiooni ja revolutsiooni uue tõusu ajajärgul.

Tsarismi agraarpoliitikale vajutas vaadeldaval ajal pitseri 3. juuni monarhia poliitiline süsteem, mis V. I. Lenini sõnade järgi ««rajas» riigi valitsemise — ja mitte ainult valitsemise — süsteemi feodaalmõisnike ja kodanluse ladvakihi blokile, kusjuures esimene sotsiaalne element säilitas selles blokis hiiglasuure ülekaalu, *mõlema* elemendi üle aga seisis faktiliselt kärpimatu vana võim».⁶² Iseloomulik joon oli uue sotsiaalse tugiala otsimine. Valitsus nägi vajadust teha järeleandmisi Balti kubermangude talurahvale, seda enam, et siinsel talurahval oli maad veelgi vähem kui sisekubermangude omal, mida tunnistasid kõik kohalike oludega tuttavad tsaariametnikud. Väliselt üsna kõikus agraarpoliitikas avaldus tsarismi laveerimine mõisnike, rahvusliku kodanluse ja talurahva vahel. Valitsuse ja baltisaksa aadli erinevad, mõneti lausa vastupidised seisukohad agraarreformiküsimuses Eestimaal tulenesid bürokraatia teatud iseseisvusest nende klasside vahetute nõudmiste suhtes, kes moodustasid tema sotsiaalse baasi. Stolõpini agraarreformi osaline laiendamine Balti kubermangudele rüütelkondade vastuseisust hoolimata, samuti hilisemad reformikavad andsid tunnistust isevalitsuse taotlustest laiendada oma toetuspinda talurahva seas, tugevdada iseseisvat väikeomanike kihti. Oma osa etendas ka mõnede valitsusringkondade püüe nõrgendada baltisaksa aadli eriseisundit. Mingeid põhjalikke reforme, mis oleksid väljunud preisi tee raamest, tsarism oma klassiolemuse tõttu anda ei saanudki. Ent isegi keskvalitsuse tagasihoidlikud reformikavad, nagu ka kohalike kuberneride ettepanekud, jäid baltisaksa mõisnike vastutõotamise tõttu realiseerimata ja hääbusid ülevenemaaliste huvide prevaleerimise ees bürokraatia labürindis. Lõppresultaadi järgi otsustades leppis valitsus mõjukate rüütelkondade survel mõisnikele soodsa agraararengu mudeliga. tahtmata läbi viia kodanlike reforme, mis oleksid võinud kiirendada kapitalismi arengut Baltimaade põllumajanduses ja vähendada selles feodaalse komponendi osakaalu. Eespool toodu kummutab tuntuima aadliapologeedi A. v. Tobieni väite, nagu oleks tsaarivalitsus vastutav selle eest, et baltisaksa mõisnike talurahva heaks mõeldud reforme ellu ei viidud. Teda parafrasides võiks öelda, et ammuilma vananenud kohalik agraarikorraldus oli pigem kohalike mõisnike aktiivse kaitse-

⁵⁹ Проект закона о некоторых изменениях и дополнениях узаконений об устройстве быта крестьян Прибалтийских губерний (ENSV RAKA, f. 40, nim. 1, s. 1172, l. 47—51).

⁶⁰ Vt. näit. Päevaleht, 1910, 25. jaan., 12. märts; 1912, 30. jaan.; 1914, 27. veebr., 4. märts, 24. märts.

⁶¹ Vt. Päevaleht, 1912, 26. jaan.

⁶² Lenin, V. I. Teosed, 18. kd., lk. 461.

poliitika kui valitsuse teadliku passiivsuse tagajärg.⁶³ Valitsus ja aadel teostasid omavahelistele hõõrumistele vaatamata tegelikult sama poliitikat; erinevused seisnesid ainult kavatsetavate pisireformide suunas ja ulatuses. Mõlemad jätsid tähele panemata eesti kodanluse mõõdukalt liberaalsed nõudmised, rääkimata maanäljas vaevleva talupoegkonna vajaduste rahuldamisest.

Baltisaksa mõisnikud jäid truuks oma poliitikale mitte lubada muutusi, mis aadli seisundit ei tugevda ja kasvõi osaliselt võivad kärpida nende maamonopoli ja «ajaloolisi» privileege. Rüütelkondade agraarpoliitiline aktiivsus vallandus vaid ebasoovitavate projektide esile kerkides. Pseudoreformid tegelike reformide asemel — niisugune oli rüütelkondade silmakirjalik taktika. Tegelikkuses taotles mõisnikkond olemasolevate agraarsuhete säilitamist, minnes niisuguse ühiskonna arengu objektiivsete protsessidega teravas vastuolus oleva platvormiga vastu oma ajaloolisele hukule.

Valitsuse ja baltisaksa aadli agraarpoliitika kui rõhumise ja ekspluaatrimise vahend suurendas eesti talurahva revolutsioonilist potentsiaali ning aitas objektiivselt kaasa tööliklassi ja talurahva liidu tugevnemisele, demokraatliku ja sotsialistliku revolutsiooni eelduste küpsemisele.

⁶³ Tobien, A. v. Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus. Bd. II, lk. 76.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saabunud
10. VIII 1978

T. КАРЬЯХЯРМ, С. КИВИМЯЭ

ГОСПОДСТВУЮЩИЕ КЛАССЫ И ВОПРОС ОБ АГРАРНОЙ РЕФОРМЕ В ЭСТЛЯНДИИ МЕЖДУ ДВУМЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКИМИ РЕВОЛЮЦИЯМИ

В статье рассматривается политика царского правительства и прибалтийско-немецкого дворянства в вопросе об аграрной реформе в Эстляндской губернии, что позволяет показать кризис господствующих классов и конкретизировать предпосылки двух революций 1917 г. в Эстонии.

Указом царя от 28 ноября 1905 г. было учреждено особое совещание при временном прибалтийском генерал-губернаторе. Программа работы совещания была крайне ограниченной и совсем не затрагивала сути аграрного положения в Прибалтике. Однако такая постановка вопроса была одобрена местным дворянством. Особое совещание работало в 1907 г. «Предположения по вопросу о земельных отношениях в Прибалтийских губерниях», направленные на сохранение существующего аграрного строя и отвергавшие требования крестьян ограничить земельную монополию помещиков.

Объектом затяжных споров вокруг аграрного вопроса стала трактовка юридического статуса квотных земель в Лифляндской и шестидольных — в Эстляндской губерниях. Помещики требовали отмены указа от 18 февраля 1893 г. и предоставления им снова права неограниченного распоряжения этими землями, а эстонская буржуазия — восстановления в правах на эти земли крестьян с их обязательным выкупом. Те же требования легли в основу двух проектов, представленных в 1909 г. на обсуждение Государственной думы третьего созыва. Оба проекта были направлены в аграрную комиссию думы, однако решений по ним принято не было.

В 1910 г. в Министерстве внутренних дел состоялось несколько совещаний по вопросу о шестидольных землях, но эстляндскому рыцарству удалось парализовать принятие каких-либо невыгодных для него решений. Помещики торопились составить свои проекты, которые внешне касались земельного переустройства в целом, а фактически выражали лишь стремление к формально-юридическому переименованию земельных категорий.

Аграрная политика царизма в Прибалтике в рассматриваемый период была внешне неустойчивой и содержала в себе элементы бонапартизма. Даже проекты мелких реформ, разработанные в центральном аппарате, как и предложения местных губернаторов, не были реализованы. Правительство под влиянием местного дворянства поддержало т. н. прусский путь аграрного развития, не умея и не желая проводить новых буржуазных реформ, которые ускорили бы развитие капитализма в сельском хозяйстве.

Позиция царизма и прибалтийско-немецкого дворянства в аграрном вопросе привела к усилению угнетения и эксплуатации эстонского крестьянства, в результате чего повысился его революционный потенциал и упрочился союз пролетариата с крестьянством.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
10/VIII 1978

T. KARJAHÄRM, S. KIVIMÄE

OBERSCHICHTEN UND DIE FRAGE DER AGRARREFORM IN ESTLAND ZWISCHEN ZWEI DEMOKRATISCHEN REVOLUTIONEN

Der vorliegende Artikel behandelt die Politik der zaristischen Regierung und des deutschbaltischen Adels hinsichtlich der Agrarreform im Estländischen Gouvernement. Dadurch wird die Krise der Oberschichten deutlich, und die Voraussetzungen für zwei Revolutionen von 1917 in Estland können konkretisiert werden.

Laut des Zarenukases vom 28. November 1905 wurde ein Konseil beim provisorischen baltischen Generalgouverneur geschaffen. Das Programm dieses Konseils war äußerst beschränkt und ließ das Wesen der Agrarfrage im Baltikum unberührt. Solch eine Fragestellung wurde von den Vertretern der baltischen Ritterschaften gutgeheißen. Als Endergebnis hat der Konseil ein Dokument zur Frage über die Landbeziehungen in den Baltischen Gouvernements angenommen, das auf die Erhaltung der bestehenden Agrarverhältnisse gerichtet war und die Forderungen der Bauern, das Bodenmonopol der Gutsbesitzer zu beschränken, ablehnte.

Zum Objekt langwieriger Streitigkeiten um die Agrarfrage wurde die Behandlung der juristischen Sachlage der Quoten- (in Livland) und Sechstelländereien (in Estland). Die Gutsbesitzer beanspruchten die Aufhebung des Ukases vom 18. Februar 1893 und das Recht, über diese Ländereien wie vorher unbeschränkt zu verfügen. Die estnische Bourgeoisie aber forderte die Wiederherstellung der Quoten- und Sechstelländereien als Bauernland und ihren unbedingten Loskauf. Dieselben Forderungen waren Grundlage von zwei Projekten, die 1909 der III. Reichsduma zur Durchsicht vorgelegt wurden. Beide Projekte wurden der Agrarkommission eingebracht, doch diese hat keinen Beschluß gefaßt.

1910 wurde auf einigen Sitzungen im Ministerium des Innern die Sechstelfrage in Estland diskutiert. Die Gutsbesitzer waren bestrebt, eigene Projekte abzufassen. Außerlich betrafen diese die Agrarordnung im allgemeinen, in Wirklichkeit beschränkten sie sich auf die formell-juristische Umbenennung der Bodenkategorien. Der estländischen Ritterschaft war es gelungen, die Annahme von unvorteilhaften Beschlüssen zu lähmen.

In der betrachteten Periode war die Agrarpolitik des Zarismus im Baltikum ziemlich unbeständig und enthielt Elemente des Bonapartismus. Aber auch Projekte unbedeutender Reformen, die im Zentralapparat ausgearbeitet wurden, sowie Vorschläge hiesiger Gouverneure blieben unverwirklicht. Unter Druck des deutschbaltischen Adels akzeptierte die Regierung im Grunde genommen das herangereifte Modell der Agrarentwicklung nach dem preußischen Weg, denn sie konnte und wollte keine neuen bürgerlichen Reformen durchführen, die die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Estlands hätten beschleunigen können.

Die Agrarpolitik des Zarismus und des deutschbaltischen Adels als Mittel der Exploitation hat das revolutionäre Potential des estnischen Bauern erhöht, zur Festigung seines Bundes mit dem Proletariat beigetragen.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 10. August 1978